

ИДЕОЛОГИЯ И НОРМА: „СКРИТИТЕ ПОЛЕТА“ НА КУЛТУРНИТЕ ПОЛИТИКИ В ЕПОХАТА НА СОЦИАЛИЗМА (ПО ПРИМЕРИ ОТ ФЕСТИВАЛА „СУРВА“, ПЕРНИК)

Николай Панучиев

*Софийски университет „Св. Климент Охридски“
(България)*

IDEOLOGY AND NORM: THE „HIDDEN AREAS“ OF THE
CULTURAL POLICIES IN THE PERIOD OF SOCIALISM (IN
THE CASE OF SURVA FESTIVAL IN PERNIK, BULGARIA)

Nikolay Papuchiev

Sofia University “St. Kliment Ohridski” (Bulgaria)

Researcher ID (Web of Science):AAE-6549-2020

ORCID ID:0000-0002-6161-0318

E-mail: papuchiev@uni-sofia.bg

Abstract: The article is focused on the mechanisms of control of the processes in the mass culture during the communist regime in Bulgaria. The main attention is paid on the festival of mummers and masquerade games, organized in the town of Pernik, Bulgaria. The festival, whose first edition was in 1966, could be seen as one of the many examples in the cultural sphere, which reflected deep nationalistic tendencies in the Communist party. Tendencies, hidden under the widely proclaimed internationalism at that time. On the other hand, the Festival shows the way of how the government, introducing different policies to protect traditional culture, created many administrative instruments to control people's lives.

Keywords: ideology, Surva festival, masquerade games, culture, Communist party, propaganda, traditions

Резюме: Статията е посветена на механизмите за контрол на процесите в масовата култура по време на комунистическия режим в България. Основно внимание е отделено на Фестивала на маскарадните игри, организиран в град Перник, България. Форумът, чието първо издание е през 1966 г., може да се разглежда като един от многото примери в сферата на културата, които отразяват дълбоките националистически тенденции в политиките на комунистическата партия. Тенденции, скрити под широко прокламирания по онова време интернационализъм. От друга страна, фестивалът показва пътя, по който правителството, въвеждайки различни механизми за защита на традиционната култура, създава множество административни инструменти за контрол върху живота на хората.

Ключови думи: идеология, Сурва, фестивал, маскарадни игри, култура, Българска комунистическа партия, пропаганда, традиции

„Проучването на маскарадните игри днес е важно за разбирането на промените в живота на отделните общности, пише в книгата си „Маскарад и постсоциализъм“ Джералд Крийг. Кукерите днес „разкриват природата на разнообразни социални отношения“, които се полагат между високите редове на идеологията и низовите пластове на културната интимност, „защото – продължава наблюденията си американският изследовател – не са ограничени само до рода и в същото време не достигат равнището на въобразената национална включеност“ (Creed 2011: 13, уточнение мое – Н. П.). Казаното от Джералд Крийг съдържа в себе си голям евристичен потенциал, функция от полагането на един ритуален комплекс, отразяващ специфичен религиозно и аграрно мотивиран мироглед, в общия контекст на големите идеологии, развили се в епохата на модерността. Подобен подход дава възможност да се види как определени практики от миналото се превръщат в културно наследство и започват да се интерпрети-

рат съобразно една или друга доминираща в определен исторически период идеологическа концепция. Нещо, което се забелязва твърде отчетливо през 50-те години в рамките на Народна република България.

Епохата на социализма, когато гържавата е единственият участник, определящ правилата в сферата на културата, е времето, в което, след определен период на крайни забрани, постепенно се реактивират идеологическите кодове на модерния национализъм. Тогава именно се дооформят и масовите представи за своеобразието на етническите традиции, придружени и от сложни комплекси от дейности, които да ги материализират във форми за организиране на свободното време на хората. Фолклорът става част от гържавните политики за охрана на националното културно наследство, а читалищата и националните, окръжните и местните органи за художествена самодейност, се превръщат в мощни инструменти за неговото популяризиране. В този контекст, макар че самият кукерски ритуален комплекс няма претенции да смесва идентичности от висш и нисш порядък, на практика последният се превръща в знаков конструкт от разгръщащите се подобни процеси през 60-те години на XX век. Организираното и контролирано възраждане на едни или други елементи от колективната култура става важно идеологическо средство, с помощта на което управляващата партия изгражда групови идентичности от национален тип, прикривайки се зад официалните догматически постулати на интернационализма. Тези тенденции – през призмата на маскарадната обредност – стават отчетливо видими с институционализацията си през 1966 г., когато на първия зимен карнавал в Перник вземат участие 6 групи от страната и 16 от бившия Пернишки окръг. Общият брой на участниците е 1355 души¹.

¹ Информацията за „Първи зимни игри – Перник ‘66“ в различните източници е противоречива. На официалната уебстраница на Фес-

В усилията си да представи част от процесите, свързани с реализацията на тези политики, Цветана Манова споделя наблюдението, че:

след 1956 година партийната и държавната власт у нас започва да прокарва и налага положително и активно отношение към движимите и недвижимите паметници на културата и към „народната“ култура изобщо, като основа за запазване на културната ни идентичност. (Манова 2012: 13)

Това, според изследователката, е възможна рефлексия от създадената в този период:

Европейска културна конвенция за международно сътрудничество в областта на образованието, културата, наследството, спорта и младежта, както и от Конвенцията на ЮНЕСКО за защита на културните ценности,

тивала е записано, че в него участват само групи от Пернишко, а общият брой на участниците е 800 (<http://www.surva.org/festival.php>). Това е отбелязано и в библиографския указател „Международен фестивал на Маскарадните игри „Сурва“ – Перник“ – вж. Чалъкова 2012: 41. В същия справочник обаче се посочва, че сред наградените са група от *Разлог (Благоевградско), с. Сушица (Пловдивско) и с. Бояново (Ямболско)* (Чалъкова 2012: 44, подчертаването мое – Н.П.). Справката в Държавен архив – Перник, фонд 1134, опис 1, архивна единица 10, лист 18 – дава информация, че в първото издание на Фестивала са се включили 1355 маскирани лица, като 555 са от други окръзи на страната – Благоевградски (група от Разлог), Пловдивски (с. Сушица), Пазарджишки (с. Лисичево), Кюстендилски (Бобошево), и Софийски (с. Волуяк). Тук село Бояново не е отбелязано, за разлика от данните при Чалъкова. Подобна е и информацията в „Летописа“ на Фестивала. В него Милчо Георгиев пише, че групи от Бобошево и Волуяк не пристигат; не е представено и Пернишкото село Кошарево (Георгиев 2017: 11 – 12). За фестивалното издание от 1966 г. Цветана Манова отбелязва: „За първото провеждане на фестивала през януари 1966 г. са поканени „всички сурвакарски групи от селата на Пернишки окръг и по едно село от Тракия, Добруджа, Северна България и Шоплука“ (Манова 2012: 14).

Европейската конвенция на Съвета на Европа за опазване на археологическото наследство и много други общозначими актове. (нак там)

В унисон с тези международни актове управляващите в България предприемат цяла серия от мерки, които в същото време не нарушават основните постулати от идеологическата програма на комунистическата партия². Присъединяването на България като страна към изброените конвенции не променя особено много благоприятните условия за формиране на една цялостна административна база за контролирано упражняване на властта в сферата на културата и обхващане на свободното време на гражданите. За управленски и практически примери продължава основно да се ползва водещият опит на „братския Съветски съюз“, тенденция още от началото на установяването на новия режим. Успоредно с дипломатическите усилия по преговорите за ЮНЕСКО, през 1954 г. в София се създава *Централен дом за народно творчество*. Една от задачите, заради които е открит, е да участва в популяризирането на „постиженията на българското народно творчество, фолклорните танци, носии, резби и т.н.“³ При реализацията ѝ обаче новата институция има задължението да „осигурява високо идеен и с художествена стойност оригинален и преводен репертоар за всички видове художествена самодейност“, при това в общонационален мащаб. Освен това работата на звеното не се огранича-

² В документацията, съпътстваща присъединяването на страната към ЮНЕСКО, на редица места се подчертава, че българските представители трябва да са добре подготвени, защото капиталистическите страни няма да щадят усилия в сферата на пропагандата. Сред препоръките е „да се проучи как сме представени, какви данни са използвани и как могат своевременно да се поправят грешките“ (ЦДА, ф. 405, оп. 3, а.е. 21, л. 32).

³ ЦДА, ф. 405, оп. 2, а.е. 27, л. 221б.

ва само до създаването на сценарии и популяризацията на български и чужди художествени традиции. Според Правилника се предвижда дейността да включва и активности по организиране „издирването, събирането и обработването на народното творчество (народни песни, танци и др.) за нуждите на художествената самодейност“⁴. Така, развиващата се още в началото на 50-те години масова художествена самодейност се централизира и започва да управлява от нови административни структури, които затварят целия цикъл – от проучването до популяризацията на културата. Сред кръга от задачи на Дома е неговите служители да оказват „методическа помощ на колективите“ в целия път по интерпретацията на различни елементи от фолклорното наследство и неговото сценично представяне. Изпълнявайки тези задачи, *Централният дом* се оказва изключително важен инструмент от политиките на структуриране и наблюдение, като канализира инициативи от различен ред и осъществява разпорежданията на партийното и гържавното ръководство в областта на художествената самодейност. Независимо от последвалите през годините трансформации в неговата структура и наименования, той остава сред водещите институции в гържавата, контролиращи на национално ниво определени процеси в сферата на културата.

Според партийните политики изграждането на новата социалистическа нация върху културата на трудовия народ може да се осъществи при условие, че наследството се интерпретира избирателно, което да го ревитализира в изчистен от определени религиозни елементи вид. Внимателно подбрани части от миналото трябва да се превърнат в основни елементи от политиките на управляващите, така че да се формира

⁴ ЦДА, ф. 568, оп. 1, а. е. 1, л. 1.

нова система от универсални етически и естетически ценности. И ако, както настоява Антонио Грамши, като „култура на подчинените класи“ фолклорът не може да има обработен, систематизиран и политически организиран мироглед“ (Грамши 1976: 94), то в новото време той може да бъде организиран така, че да служи за постигането на тези цели. Докато в буржоазната гържава големи социални формирания са оставени в подчинена позиция без значимо политическо влияние, то новата социалистическа система е основана на политическото представителство на трудовите маси. След като огромният им политически потенциал бъде активиран и правилно организиран, ще се създаде възможност тяхната култура да придобие водеща обществена роля и функции. Време е нейното непризнаване в предходните исторически строеве – феодален и капиталистически – да се промени. От култура на потиснатите и онеправданите тя трябва да се превърне в основна част от обществената надстройка на установения социален ред. Така при новите политически условия, под ръководството на комунистическата партия, ще могат да се реализират изцяло програмите за идеологическо възпитание и повишаване на нивото на художествения вкус на масите.

Художествената самодейност – отбелязва Иван Еленков по повод *Примерната комплексна програма за естетическо възпитание на народа (тезиси)* – трябва да обхване всички спонтанни форми на художествено творчество на трудещите се и младежта като песни, танци, литературни импровизации и всичко, произтичащо в приятелски компании, по време на младежки забави, именни и рождени дни, сватби, изпращания на войници, местни и национални празници. (Еленков 2008: 294)

Наред с това, художествената самодейност трябва да се вкара в руслото на един просветен и „естетически

активизъм“ (нак там: 295), който включва творческа работа с наследените фолклорни традиции.

В този логически порядък фолклорът се разглежда като ценностен резервоар на образци за настоящето, както могат да се обобщят разнообразните внушения от различни документи, свързани с регулацията на културните политики. Онова, което трябва да се подчертава непрекъснато при неговото популяризиране, е стойността на сътвореното от трудовия народ. Необходимо е пропагандата неуморно да акцентира върху този мощен съзидателен гений, като в същото време настоява, че създаденото от него в миналото стои в основата на културата на работниците и селяните в новата социалистическа държава. Наред с това – като се заобикалят християнските норми на традиционния светоглед, се поставя ударение върху прастарите езически ритуали, свързани с култове към слънцето, небето, водата, земята, огъня. Тези стихии са част от метафоричния език на пропагандното говорене, което създава възможности за специфична интерпретация на фолклора, при която акцентът върху естетиката да освобождава от връзката с християнските етически норми⁵. Раждащата българска земя е извор на богатството, което фестивалът манифестира на езика на символите. „Багри, взети от земята ни, от нейното плодородие, от нейните гори и полета, от небето и слънцето“ – това е „Сурва“ в Перник, както събитието е представено на читателите на вестник „Народна младеж“ (Петров, Михалков, Аврамов 1967: 1). А кукерите са изпълнители, които, поставили със собствените

⁵ В този общ контекст, сред препоръките към участниците в IV-я фестивал (1971 г.), който в бъдеще ще се нарича не фестивал, а „Празник на сурвакарските и кукерските игри“, е да се „изчисти обичаят от „попове“ и други подобни наслоения, а числото на болю(к) башиите да се намалява и въобще да се избягва!“ (Георгиев 2017: 25).

си ръце тези багри на раменете си, се превръщат в своеобразни посланици на красивото и естетичното, на творческия импулс, дошъл от дълбините на народния дух. Специалните пратеници на вестника са открили в движенията на кукерите особена изисканост, каквато подхожда на цялостната феерия от цветове и звуци, съхранена като традиция. И – пак в синхрон с цялата тази творчески пресъздадена изисканост – те „иронизират някои недостатъци на хората – вярването в бога, чревоугодничеството, страхът от триглавите лами“, като се прекланят „пред труда, пред народните обичаи, пред земята ни“ (пак там). Медийно отразяване, напълно в духа на приетите партийни програми.

Разгледан в този контекстуален порядък, се вижда, че основната цел на организирания в Перник фестивал е да участва активно във формирането на определени патриотични нагласи, които обаче да са съобразени с високите постижения на „социалистическата нация“. При това те трябва да отговарят на определени художествени критерии за формиране на естетически вкус у публиката. За да се изпълни тази сложна комплексна задача, Правилникът на фестивала предвижда определени условия за участниците, сред които маските:

... да бъдат старинни, оригинални и да отразяват местния бит. Лошо облечени, нестилни и небрежно оформени костюми не ще се допускат и ще бъдат отзовавани обратно за сметка на съответните Окръжни съвети за изкуство и култура. Всяка група трябва да отразява местния бит. Вмъкването на влияния от други етнографски области, води до понижаване на оценката и декласиране на колектива.⁶

Стремежът е да се ревитализират определени елементи от миналото, като в същото време се следи да

⁶ ДА-Перник, ф. 1134, оп. 1, а.е. 2, л. 2.

не се допусне смесване на различни влияния и особено проявления на индивидуални творчески и самодейни решения. Отделните конструктивни части на обичая трябва да бъдат запазени във вида, в който са установени от етнографите и който е определен като критерий за автентичност. Там, където „традицията е започнала бавно да излиза от календарната празничност на населението“ (Манова 2012: 15), се разчита на експертното знание, което трябва да я съхрани във възможно най-оригиналния ѝ вариант. За да може всичко това да се спазва стриктно и да се контролира дори във времето между отделните фестивали, се изготвят специални правилници, в които детайлно е описано какво се очаква от организаторите и маскираните лица и какви са критериите за оценка на облеклото и цялостното представяне. За тази цел „Съветът за народно творчество при КИК⁷ осигурява жури, лектори, рецензии, агитационни статии в централната преса“⁸, чиято задача е контролира творческите изяви на групите. Журитата са в широки състави от единствено изтъкнати в областта си специалисти – етнографи, фолклористи, хореографи и художници, използващи представата за експертно знание на национално ниво. Включването на експерти е част от политиките, които придават на древния ритуал нови функции. Преминал от сферите на културната интимност във високите полета социалистическата публичност, той става част от скритите и явни политики по формиране на групови идентичности.

⁷ КИК е абревиатурата на Комитета за изкуство и култура, който от 1963 отново е самостоятелно административно звено с ранг на министерство.

⁸ ДА-Перник, ф. 1134, оп. 1, а.е. 2, л. 3.

Библиография

- Георгиев 2017:** Георгиев, М. Международен фестивал на маскарадните игри „Сурва“. Летопис. Перник: Дворец на културата, 2017.
- Грамши 1976:** Грамши, А. За културата, литературата и изкуството. София: Наука и изкуство, 1976.
- Еленков 2008:** Еленков, И. Културният фронт. София: Институт за изследване на близкото минало и Институт „Отворено общество“, 2008.
- Манова 2012:** Манова, Цв. Маскарадните игри в Средна Западна България през втората половина на XX век. – В: Димитрина Чалъкова (съст.) Международен фестивал на маскарадните игри „Сурва“ – Перник. Библиографски указател. Перник: Издателство „Дворец на културата“, 7 – 40, 2012.
- Петров, Михалков, Аврамов 1967:** Петров, Д, С. Михалков и Р. Аврамов. С багрите на земята ни. Национален фестивал на кукерските игри в Перник. – В: Народна младеж, бр. 13 (5769), 16.01.1967, с. 1.
- Чалъкова 2012:** Чалъкова, Д. Международен фестивал на маскарадните игри „Сурва“ – Перник. Библиографски указател. Перник: Издателство „Дворец на културата“, 2012.
- Creed 2011:** Creed, G. Masquerade and Postsocialism. Ritual and Cultural Dispossession in Bulgaria. Bloomington: Indiana University Press, 2011.